

TRADITIONS RELATED TO FUNERAL RITES IN CENTRAL ASIA

Sherzod Abduganievich Iskandarov

PhD in History, Associate Professor

Department of Social Sciences

Tashkent Medical Academy

Iskandarov54@mail.ru

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: cloth, fabric, velvet, scarf, bread, cup, money, ul (traditional offering), white scarf, handkerchief, garden scarf, foods such as soup and black pilaf.

Abstract: This article analyzes the traditions, folk customs, and respect related to mourning ceremonies in Central Asia, as well as the responsibility of preserving and cherishing them.

Received: 13.06.25

Accepted: 15.06.25

Published: 17.06.25

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МОТАМ МАРОСИМ БИЛАН БОҒЛИҚ АНЪАНАЛАР

Шерзод Абдуганиевич Искандаров

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) доцент

Ижтимоий фанлар кафедраси

Тошкент тиббиёт академияси

Iskandarov54@mail.ru

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: сурп, мато, бахмал, рўмол, нон, пиёла, пул, ул, оқ рўмол, дастрўмол, гарди рўмол, таомлардан шўрва, қора ош.

Аннотация: Мазкур мақолада Марказий Осиё мотам маросим билан боғлиқ анъаналар, халқ анъаналари ва урф-одатларига ҳурмат ҳиссини ҳамда уларни асраб-авайлаш масъулияти таҳлил этилган.

ТРАДИЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С ПОХОРОННЫМИ ОБРЯДАМИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Шерзод Абдуганиевич Искандаров

Кандидат философских наук (PhD) по истории, доцент

Кафедра социальных наук

Ташкентская медицинская академия

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: ткань, материя, бархат, платок, хлеб, чашка, деньги, ул (традиционное пожертвование), белый платок, носовой платок, садовый платок, блюда, такие как суп и чёрный плов.

Аннотация: В данной статье анализируются традиции, народные обычаи и уважение, связанные с траурными церемониями в Центральной Азии, а также ответственность за их сохранение и бережное отношение к ним.

Ҳозирги кунда маҳалла оқсоқоллари, кўча сардорлари раҳбарлигида маҳалла аҳлини, шу жумладан, ёшларни йиғиб, ҳар йили баҳорда ва ҳайитлар олдида қабристон ҳудудини ободонлаштириш ҳамда тозалаш мақсадида ҳашарлар уюштирилади. Ҳашарчилар томонидан мазорларни тозалаш, у ерда кўчатлар ва гуллар ўтказиш анъана тусига кирган. Бу анъананинг тарбиявий аҳамияти жуда катта бўлиб, у ёшларда ўтган аجدодлар руҳига, халқ анъаналари ва урф-одатларига ҳурмат ҳиссини ҳамда уларни асраб-авайлаш масъулиятини шакллантиради.

XX асрнинг 50-йилларида дафн маросимида одамларга сурп, мато, баҳмал, рўмол, нон, пиёла, пул беришган. Чунки ўша даврда мотам маросимига одамлар қатнашмай қолишди. Бу одамларни шу маросимга жалб қилиш мақсадида қилинган ишлардан биридир. Дараҳақиқат, мотамда ҳайрат маросим ўтказилиб, унда эркакларга пул, аёлларга мато берилган. Дафн маросимида иштирок этган эркакларга 1 та кулча (нон), аёлларга 1 сўм пул, оқ рўмол, дастрўмол, гарди рўмол берилган. Бу марҳум савоби тегади деган мақсадда қилинган. Ҳозирги вақтга келиб эса пул, нон ёки мато бериш тўхтатилди. Аммо маълум миқдорда пул белгилаб қўйилган. Муллага 1 кг, ғассолга 2 кг, гўрковга 4 кг гўштнинг пули берилади.

XX асрда юз берган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётдаги ўзгаришлар мотам маросимига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Масалан, (бир кийимлик мато йиртиб) бериш одати туфайли аза куни ва ундан кейинги кунларда кўп газлама исроф қилинарди. Ҳозирги вақтга келиб мотам маросимида юқорида номи қайд этилган одатларнинг кўплари йўқолиб кетди. Фикримизча, йиртиш бериш, пул тугиш одатларидан имкон қадар воз кечган маъкул, чунки бу ортиқча сарф-ҳаражатдан ўзга нарса эмас. Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида мотам маросимларида ортиқча сарф-ҳаражатларга йўл қўймаслик, айрим ноўрин урф-одатларга барҳам бериш энг аввало жамоатчилик ишидир. Мотам маросимини қисқартириш, кам ҳаражат қилиш учун қилинган ҳаракатлар ҳозирги кунда ўз самарасини бера бошлади.

Марказий Осиё араблари диний мотам маросимларининг яна бир ўзига хос хусусиятлари таом билан боғлиқ ҳисобланади. Аммо таом билан боғлиқ жараёнлар ўзбек ва араб халқларида унчалик ҳам фарқ қилмайди. Майит чиққан уйда таом тайёрлаш ритуал (ҳаром) ҳисобланади. Шу боис бу ерда маълум муддат қозон осилмайди .

Бундан ташқари, мусулмон дунёсида ўлимдан бошқа ҳамма нарсанинг жуфт бўлиши, фақат ўлимнинг жуфт келмаслигини исташади. Шу боис ўлим чиққан жойда дастурхонга қўйиладиган нон, товоқ ҳам тоқ қўйилади. Мотам маросимига келишган инсонларга шўрва олиб боришда 2 та косани бир вақтда кўтариб бориш қатъиян тақиқланади. Агар битта одам 2 та коса кўтарса, шу одамнинг бошига ҳам қайғу тушади деб ирим қилишади .

Арабларда мотам маросимида эчки гўшти истеъмол қилинмаган. Сабаби, эчки гўшти шайтон билан боғлиқ деб ҳисоблашган. Шунинг учун ҳам эчки гўшти мотам маросимида пиширилмаган. Ахборотчининг таъкидлашича, XX асрда юз берган ўзгаришлар диний мотам маросимига ҳам таъсир қилган. Ислом динида ҳалол деб топилган барча нарса пиширилади.

Дарҳақиқат, ҳар бир халқда руҳга ишонч бўлгани каби арабларда ҳам бу ҳолатни кузатиш мумкин. Руҳнинг тинч бўлиши учун пайшанба кунлари мулла чакириб дуо ўқилиб, ис чиқарилган ва ёғда бўғирсоқ (чалпак) пиширилган. Ана шу пиширилган ёғдан бир неча томчини дуо ўқилаётган пайт чироқ пилигининг устига оқизиб туришган. Бу маросимнинг ўтказилиш сабабини оловга ташланган ёғнинг майит руҳини тинчлантириши билан боғлашади. Азадорларга кўни-қўшни, яқин қариндошлар овқат пишириб беришади. Бироқ, марҳум чиққан куни махсус ош дамланиб, кишиларга номигагина тарқатилади. Аммо бу ошдан ейиш гуноҳ саналади. Ош томга чиқарилиб ёйилади ва уни кушлар еб кетади. Жейновлик арабларда муқаддас жойларда, мазорлар ёнида ўчоқ бўлган. У нафақат қурбонлик қилинган молнинг гўштини пишириш, шу билан бирга, ўтганлар руҳини эслаб, уларни ёрдамга чакириш жойи ҳам ҳисобланган. Ҳозир бу урф-одатларга амал қилинмайди, бироқ, ҳанузгача муқаддас жойлар ва қабристонлар ёнида ўчоқлар қурилиши кузатилади . Айнан майит чиққан кунининг эртаси куни ўша хонадон соҳиблари томонидан зиғир ёғида ош (палов) қилинади .

Бухоро вилояти Қоракўл туманига қарашли арабларда майит руҳи тинч ётиши учун 3 кундан сўнг худойида 2–3 та серка сўйиб, шўрва қилинади. Бу маросим марҳумнинг руҳи у дунёда шод бўлиши ва қийналмаслиги учун бажарилган. Ўрта Осиёнинг туркий халқларида бўлгани каби, арабларда ҳам ўтган аجدодлар руҳи билан боғлиқ қарашлар мавжуд. Шунингдек, улар орасида ўчоққа сиғиниш–оташпарастлик ҳам мавжуд. Унинг

излари ҳозиргача сақланиб қолган. Масалан, Қашқадарё, Самарқанд, Хоразм арабларида келин биринчи бор куёв уйига қадам босар экан, уйдаги ўчоққа таъзим («ўчоққа салом») бажо келтиради. Шунингдек, арабларда арвоҳларга атаб пилик ёкиш одати ҳам учрайди. Одатда, бу пайшанба (жума) ва душанба (якшанба) оқшомида амалга оширилган. Пиликлар ўчоққа 3–5 донадан боғлам ёки 2–3 тахлам қилиб қуйиб чиқилган. Пиликлар қўйилаётганда уларнинг ҳар бир қайси арвоҳга аталаётгани айтилган. Табиийки, оташпарастлар ўз эътиқодларини сир тутганлар. Бухоро вилоятидаги Арабхона, Чувиллоқ ва Боғли қишлоқларида ҳам 60 га яқин араб уйлари битта ўчоққа топиниб келганлари аниқланган. Муқаддас ўчоқ эса Боғли қишлоғида бўлган. У очик жойда, ўт ёқиладиган одатдаги ўчоқ бўлиб, бошқаларидан ажралиб туриши учун унча баланд бўлмаган пахса девор билан ўраб қўйилган .

Гиждувон, Пешку туманлари қишлоқлари (Жугари, Арабон, Боғимусо) да куртова таоми ҳатто ширчай ўрнида тановул қилинган. Бу таом ночор хонадонларда тайёрланган. Куртова тўқ тутганлиги учун қишда тайёрланган. Бу таом Бухоро тумани Талалиён, Сувчиқар, Кулонхона қишлоқларида азанинг учинчи куни, Жондор тумани Демон, Хумдонак, Арабхона, Шўробод қишлоқларида марҳумнинг «биринчи ҳайити» – «иди аввал» маросимида пиширилган .

Фарғона водийсининг баъзи ҳудудлари (Кува, Хўжамағз, Ахшак, Арабмозор, Риштон)да маросим таоми сифатида атала пиширилган. Бу ўринда атала деганда ун солинган ош назарда тутилган. Аталани марҳумнинг энг яқин кишиси оз миқдорда бўлса ҳам иримига деб пиширган.

Мотам маросимида таомлар билан боғлиқ урф-одатлар ўзига хослиги билан ажралиб туради. Масалан, Фарғона водийсида яшовчи қипчоқлар ва қирғизларда, ўтроқ ўзбеклар ва тожиклардан фарқи равишда, марҳум дафн этилмасдан аввал қўй сўйиб, маросимий таомлардан шўрва тайёрланади. Лекин тайёрланган шўрва марҳумни қабристонга дафн этиб келингандан сўнг ичилган. Бу таом халқ орасида «қора ош» деб ҳам юритилган. «Қора ош» марҳум дафн қилинган куни тайёрланадиган маросим таомдир. Қора ошнинг оддий ошдан фарқи шундаки, унга оддий ошдагидай пиёз солинмасдан пиширилган. Чунки пиёз аччиқ маҳсулот ҳисобланади, агар у қора ошга қўшилса, совуқ маъракага яна аччиқлик қўшилиб кетиши мумкин, деб ўйланган . Худди шундай фикрни Б. Х. Кармишева ҳам тасдиқлайди. У ҳам қора ошни айнан мотам оши (тожикча “ошисиёҳ”) маъносида тушунтиради . Қора ошни меҳмонлар учун тайёрлашган. «Қора ош» марҳум чиқариладиган хонадонда эмас, балки унинг қўшнисини ёки бирор қариндошининг уйида қилинган. Таъзияхонада то марҳум дафн қилинмагунча дастурхон ёзилмайди .

Ҳозирги вақтда мотам маросими таомида бироз ўзгариш юз берган. Авваллари қора ош ўлимлик чиққан уйларнинг барчасида берилган. Ҳозирги вақтда у одам 60 ёшдан ўтиб вафот этган бўлса, маъракасида берилади. Косон ва Пўлати арабларининг бир-биридан фарқи шундаки, Косон Арабхона маҳалласида қора ошни мажбурлаб истеъмол қилдиришади. Пўлатида ёш вафот этганларига «қора ош» ни истеъмол қилмайди. Сурхондарё вилояти Денов туманида яшовчи чигатой уруғида бир анъана бор, яъни ёш вафот этган кишининг қора оши, Пўлатида бўлгани каби, истеъмол қилинмайди. Бунинг сабаби агар ош истеъмол қилинса, чилла тушади. Сурхондарёнинг Жарқўрғон туманидаги араблар вафот этган кишини қабрга қўйгандан сўнг таом пиширилган. Чўл арабларида эса майитни кўмиб келгандан сўнг мол сўйиб, мотам маросимга турли қишлоқлардан, шаҳарлардан келган қариндошларига мотам бўлган хонадондан узоқроқда овқат тортилган.

Хоразм воҳаси этнографиясининг билимдони Г. П. Снесарев дафн маросимларида қўй сўйиб, овқат тайёрлаш одатини тотемийлик билан боғлаб, Хоразм ўзбекларида мархум чиқарилаётганда қўй сўйилишини таъкидлаб кўрсатади. Юрчи қишлоғида мархумнинг жони чиқадиган вақтда бараварига қўй сўйлади, бу мархумнинг қийналмасдан ўлиши учун қилинган. Мархумни қабристонга қўйиб келгандан сўнг сўйилган қўйнинг гўшtidан овқат тайёрланиб тарқатилган.

Мотам маросимларида оқ сурп тикилади, эркакка алоҳида, аёлга алоҳида тикилади. Аслида аёлларга қўйлақ тикилади. Мотамда махсус ювувчилар аёлларга алоҳида эга бўлади. Эркакларга алоҳида бўлиб, уларнинг айтишига қараганда битта отинбий ва ва иккита майитни ювувчилар бўлади.

Халқ тилида руҳлар турлича номлар билан: руҳ, арвоҳ, ота-боболар ва пиру устозлар руҳи, боболар, аجدодлар, деб аталади. «Рух» арабча сўз бўлиб, «жон, руҳ, шарпа, ҳаёт» деган маъноларини англатади. Мотам маросимида пайшанба куни ота-боболарнинг руҳини шод этиш учун махсус «ис» чиқариб, аجدодларнинг арвоҳларига атаб пиширик пиширилади. Пўлати араблари исни зиғир ёғига чиқарганлар. Сабаби, зиғир ёғининг хидига арвоҳлар айланишади. Булардан ташқари, мархум, гарчи катта маросим сифатида бўлмаса ҳам, жума оқшоми, душанба оқшомларида чўзма (чалпак) қилиниб, дуо-фотиҳа ўқиш билан хотирланади. Водий ўзбекларида чоршанба куни мархумлар руҳига бағишлаб ўйма пиширилиб «ис» чиқарилса, Тошкент ўзбекларида эса ўйма ўрнида бўғирсоқ қилишади. Какайди араблари майит вафот этганининг 30 кунда ўзига хос бир маросим ўтказадилар. Махсус таом—сузма, яъни аталага ўхшаган ош, ширин атала, ҳолвайтар

тайёрланиб, дастурхонга тортилади. Марҳумнинг еттиси ва қирқ маросимида «шом оши» деб битта қўй сўйиб овқат қилинади .

Косон араблари бошқа араблардан ўзига хос локал хусусияти билан фарқ қилади. Уч кун давомида вафот этган хонадон аъзолари овқат ўрнига сув истеъмол қилинади, ҳозирги вақтда қўшни-қариндошлари овқат ҳам олиб келмайди .

Марказий Осиё арабларида мотам маросими ўзига хос муҳим аҳамиятга эгадир. Жумладан, марҳумнинг беваси, ўғил-қизлари ва энг яқин қариндошлари то бир йилгача азадор ҳисобланган. Улар тўй-тантаналарга боришмаган. Араблар кўк қўйлак тикиб кийганлар. Лекин йили ўтгач, марҳумни тез унутишга ҳаракат қилган. Никоҳ тузиш муайян тартиб-қоидалар билан чегараланган. Хусусан, бева аёл эри вафот этгандан сўнг, маълум муддат ўтгандан кейингина янги никоҳ туза олади. Бева аёл 110 кун давомида турмушга чиқмаган. Чунки шу вақт оралиғида ҳомиладорлик белгилари билинади . Агар бева иккинчи бор турмуш қурмайдиган бўлса, қайтиб рангли матодан тикилган кийим киймайди ва тақинчоқлар тақмайди .

Эркаklar ота-онаси, қариндош-уруғлари ўлган бўлса, 40 кунгача соч ва соқолни олишмаган . XX асрнинг 90-йилларида марҳумнинг худойиси ўтгунича соқол олишмаган . Ҳозирги вақтга келиб, уч маросими ўтиши билан соч ва соқолни олишади.

Таъзиянинг иккинчи куни қариндошлар аза очиб, кўк рангли матодан тикилган таъзия либосларини кийганлар, саллалар ҳам шу рангда бўлган. Кўк кийилган кундан эътиборан аза муддати тугагунча шу либосда юрилган. Арабларда қора ранг ҳам мотам ифодаси саналса-да, кундалик ҳаётда уни кийиб юришни эп кўрмаганлар. Эндиликда эса қора рангнинг таъзиявийлик моҳияти йўқола бориб, кўпчилик эркаklar қора гулдор чопон кияди . Мотамга кўпинча рангсиз қора кийим кийиб келишади. Косон араблари таъзияга мос кўк кийимни марҳумнинг йигирмасигача кийган. Косон ва Шеробод арабларининг бир-бирига ўхшаш жиҳатлари шундаки, қизил ва чиройли кийимни мотам маросимида кийиб борилмаган .

Жейнов араблари таъзиясида майит чиқарилган хонадонда мандаб (гўянда) деб номланган маросим ўтказилади. Дастлаб таъзияли хонадонда майит мазорга олиб кетилгунча, сўнгра эса уч кунгача тонгда ва шомда таъзия эгалари ҳамда марҳумнинг яқин қариндошлари давра олиб йиғи қилганлар. Яъни, «вай, шоҳ Ҳисен, э воҳ, Ҳисен» дея жўр бўлиб, кимдир кўкрагига, кимдир бошига уриб йиғлайди. Марҳум аёл киши бўладими, эркакми, ёхуд унинг исми қандай аталишидан қатъи назар, «вай шоҳ Ҳисен, э воҳ, Ҳисен» деб мандаб айтилаверади (жўр бўлиб, йиғланади). Берунийнинг таъкидлашича, шиалар шаҳидлар сайидининг ўлдирилганига ачиниб, шу куни доду фарёд қилади . Ҳисен шахс

номи бўлиб, «Хусайн» сўзининг ерли аҳоли шевасидаги талаффуз шаклидир. Бу удум бизга дунё тарихидаги қонли воқеа – Карбало фожиясини эслатади. Ўшанда Ҳазрат Алининг фарзанди, халифаликка асосий номзод Хусайннинг ўлдирилиши ушбу удумнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган ва араблар билан бизгача етиб келган. Манбада Хусайннинг Шох деб аталиши ҳам фикримизнинг далилидир. Бу тўғрисида Насириддин Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий» асарида битилган Имом Хусайн ва унинг 70 та сафдошининг тилка-пора қилиб ташланганини кўрган уларнинг қариндошлари бу мусибатга чидай олмасди: «Ҳай, шох Хусайн, воҳ шох Хусайн» деб ўзларига азоб бериб, дод солиб йиғлаган. Таъзия маросимидаги бу жараён бир неча асрдан бери арабларнинг анъанавий турмуш тарзи урф-одатида ўз ифодасини топган.

Таъзияга келган ҳар бир киши марҳумнинг яқинларига «бандачилик», дея ўз ҳамдардликларини изҳор этган. Агар марҳум кечкурун ўлган бўлса, тонгга қадар овоз чиқариб йиғлаган. Бунда марҳумнинг қариндош-уруғлари турлича марсиялар айтиб, марҳумнинг фазилатларини санаб йиғлаганлар, шу тариқа марҳумга ўз ҳурматларини бажо келтирган. Бу марсия «йиғичи», «гўянда» деб юритилган. Марҳум тушдан кейин ўлса, оға-инилари узоқда бўлса, эртасига кўмишган. Бунда майит бир кеча уйда сақланган. Иложи борица дафни келгуси кунга қолдирилмасликка ҳаракат қилинган. Чунки «марҳумнинг оғирлиги тушиши мумкин» дейилган. Шу куниёқ таъзияга кишиларни айтиш, узоқ-яқинга хабарчилар юбориш, қабр қазувчилар тайинлаш ва бошқа ишлар режалаштирилган.

Мотам маросимларида ис чиқариш бизда фақат пайшанба куни бўлади, қишлоқда махсус майитни ювадиган шахслар мавжуд. Махсус гўяндалар йўқ.

Араб халқининг ўтмишдан сақланиб қолган исломий эътиқодларидан бўлган ражаблик, қурбонлик, ифтор қилиш каби маросимларни ўтказишда маҳалланинг ўрни катта аҳамиятга эгадир. Мотам маросими оила ва яқин қариндошлар ўртасидаги аҳиллик қай даражада эканлигини кўрсатувчи маросим ҳамдир. Яқин кишисидан жудо бўлган қариндошлар мотам бошига тушган оила аъзолари ёнида мададкор бўлиб туради.

Араб халқида мотам маросимида иштирок этувчи кишилар баъзи жойларда махсус кийимда бўлса, баъзижойларда мотамни билдирувчи кийимлар кийишмаган. Араб халқи мотам маросимининг ўзига хос локал хусусиятларидан бири бу таом тайёрлаш жараёнидир. Мотам маросимида Косон туманидаги Арабхона қишлоғида авваллари 40 кун овқат исьтемом қилинмаган бўлса, ҳозирга келиб уч кун давомида таом тайёрланмайди. Аммо мотам маросимлари XX асрнинг ўрталаридан бошлаб трансформациялашган. Мустақилликка эришганмиздан сўнг араб халқининг турмуш

тарзига ҳам ўзига хос янгича урф-одат маросимлари кириб кела бошлади. Қадимда араблар мотам маросимида чоршанба, сешанба куни танга сочганлар. XX асрнинг ўрталарига келиб бу каби одатлар йўқолиб кетган.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, жамиятдаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий тараққиётдаги кескин бурилишлар, ўзгаришларнинг юзага келиши халқнинг анъана, урф-одатлари ва маросимларига таъсир этган бўлса-да, ўзлигини англаган ҳолда, миллий қадриятларини қисман сақлаб қолган, Марказий Осиё мотам маросим билан боғлиқ анъаналар бир неча асрлардан бири халқни турмуш тарзи ва маданиятда ўз аскни топган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- [1] Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Нарпай тумани Чархин қишлоғи. 2012 йил.
- [2] Дала ёзувлари. Навоий вилояти Навбаҳор тумани Арабхона қишлоғи. 2012 йил.
- [3] Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Нарпай тумани Ўзбеккент қишлоғи. 2012 йил.
- [4] Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Қоракўл тумани Баландбоши қишлоғи. 2024 йил.
- [5] Ражабов Р. Ўзбекистон араблари // Мозийдан садо. – 2004. – № 2 (22). – Б. 39.
- [6] Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Нарпай тумани Чархин қишлоғи. 2012 йил.
- [7] Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси.... – Б. 38.
- [8] Курбонова М. Б. Бухоро воҳаси ўзбек ва тожикларининг анъанавий таомлари (XIX аср охири – XX аср боши). Тарих фанлар номзод дис... – Тошкент, 1994. – Б. 83, 118, 120.
- [9] Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.... – Б. 209.
- [10] Кармышева Б. Х. Архаическая символика... – С. 147; Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы... – С. 176.
- [11] Насриддинов Қ. Н. XIX аср охири – XX асрнинг 80 йилларида ўзбек халқининг... – Б. 43.
- [12] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Миришкор тумани Жейнов қишлоғи. 2024 йил.

- [13] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Косон тумани Пўлати қишлоғи. 2022 йил.
- [14] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Денов тумани Боғдод маҳалласи. 2011 йил.
- [15] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Қизирик тумани Нуриддин Муродов қишлоғи. 2011 йил.
- [16] Снесарев Г. П. Реликты домусулманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Вост. лит, 1969. – С. 116.
- [17] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Денов тумани Юрчи қишлоғи. 2011 йил.
- [18] Дала ёзувлари. Андижон вилояти, Балиқчи тумани, Катта арабхона қишлоғи. 2023 йил.
- [19] Арабско–русский словарь / Сост. Х. К. Баранов. – М.: Русский язык, 1969. – С. 401.
- [20] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Косон тумани Пўлати қишлоғи. 2011 йил.
- [21] Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.... – С. 117–118.
- [22] Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий этикод ва маросимлари.... – Б. 204 – 205.
- [23] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Жарқўрғон тумани Какайди қишлоғи. 2011 йил.
- [24] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Косон тумани Арабхона маҳалласи. 2011 йил.
- [25] Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Ғиждувон тумани Жугари қишлоғи. 2024 йил.
- [26] Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси... – Б. 307.
- [27] Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Қоракўл тумани Баландбоши қишлоғи. 2024 йил.
- [28] Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Нарпай тумани Чархин қишлоғи. 2012 йил.
- [29] Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси.... – Б. 307; Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари.... – Б. 89–95.

- [30] Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Косон тумани Арабхона маҳалласи. 2023 йил.
- [31] Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар... – Б. 387.
- [32] Панжиев Н. Эзгу ишларга ҳамоҳанг маърифат гулшани // Қашқадарё газетаси. 2010. – №12. 9 февраль.
- [33] Носириддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. Том. I–II. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б. 214–215.
- [34] Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Бойсун тумани Работ қишлоғи. 2023 йил.
- [35] Дала ёзувлари. Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилояти. 2011–2024 йиллар.
- [36] Дала ёзувлари. Андижон вилояти, Балиқчи тумани, Катта арабхона қишлоғи. 2023 йил.